

סיבות, דרכי התמודדות והסתגלות לגירושים של נשים מוסלמיות בעיר מעורבת בישראל

אורנה כהן, רבקה סויה ואחמד נאטור*

במאמר מוצגים ממצאי מחקר גישוש איכותני, הדרן בחוויית הגירושים בחברה ערבית מוסלמית מנקודת מבטן של נשים גרושות בעיר מעורבת ערבית-יהודית ומנקודת מבטם של אנשי מקצוע ערביים.

במאמר מוצגים ממצאים בשלושה תחומים: הסיבות שמביאות לגירושים, משאבי ההתמודדות העומדים לרשות הנשים ואינדיקטורים להסתגלות לאחר הגירושים. ממצאי המחקר מעידים, שהסיבות לגירושים על-פי גרסת הנשים, הן מצבים קיצוניים של חוסר יכולת לסבול את ההשפלה שמשפיל אותן בן הזוג, התנהגות הנובעת בעיקר מקשיים אישיים וכן התערבות קיצונית של משפחת המוצא של בן הזוג לשעבר. בשעת משבר כזו, משאבי ההתמודדות הפנימיים, העומדים לרשות הנשים, הם ההישענות על עצמן ועל אישיותן בלבד, ובולטת במיוחד קריסת מערכת התמיכה המשפחתיות והחברתיות.

הממצאים מלמדים, כי למונח הסתגלות יש משמעות שונה בחברה המוסלמית. ההסתגלות מוגדרת על-ידי החברה, ולא על-ידי הנשים עצמן, והיא נקבעת על-פי אמות מידה של עמידה במבחנים ובמכשולים רבים, שהחברה מעמידה בפני האישה. הממצאים הושוו לידע המחקרי והקליני שהצטבר בנושא זה בחברה המערבית.

בשני העשורים האחרונים גדל מאוד הידע בנושא הגירושים, שנובע בחלקו מהעלייה בשיעור הזוגות המתגרשים במדינות שונות בעולם. הספרות העולמית, הדנה בתופעת

* אנו מבקשים להודות לנשים שפתחו בפנינו צוהר לעולמן, ולאנשי המקצוע הבאים שתרמו לנו מזמנם ומן הידע שלהם: ד"ר מוחמד חאג' יחיא, מבית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, גב' נאג'ח סאטל ומר ג'אלל טוחי מהמחלקה לשירותים חברתיים ביפו, אגף הרווחה, עיריית תל-אביב-יפו, גב' נדיה חילו, מנהלת מרכז הירש לגיל הרך, גב' מרי קופטי גם היא ממרכז הירש, וגב' ברברה סבירסקי, מנכ"ל מרכז אדווה. כמו-כן, אנו מבקשים להודות לגב' אביטל קדמוני, מנהלת התחנה לייעוץ זוגי ומשפחתי ביפו, אגף הרווחה עיריית תל-אביב-יפו שסיפקה אכסנייה לביצוע הראיון הקבוצתי.

הגירויים, מתייחסת בעיקר לשינוי הרב-ממדי המתרחש ביחידת המשפחה בכל תחומי החיים.

בהתייחס למבוגרים, המחקר מתמקד בלימוד דפוסי התמודדות ורווחה אישית תוך התייחסות לקשת התפקידים הרחבה שמילאו ושממלאים בני הזוג לפני גירויים, במהלכם ואחריהם (Arendell, 1987; Holden & Smock, 1991; Burns, 1992). בהתייחס לילדים, המחקר עוסק בעיקר בגורמים תורמים ומנבאים את הסתגלותם של הילדים לשינוי במבנה המשפחה (Arditi, 1992, Wallerstein, 1991) ואחרים.

חקר התופעה לא פסח גם על ישראל. בעשור האחרון נכתבו בארץ כמה עבודות, שהתייחסו גם הן לתהליך הגירויים ולהשלכותיו על מבוגרים ועל ילדים (לדוגמה: סמילנסקי, 1990; פסטרנק, 1989; דטנר, 1987; פרס וויין-פריטש, 1986; לוקסנבורג, 1987; כהן, 1991).

מרבית עבודות אלו, המשלכות היבטים תיאורטיים וקליניים, נערכו בקרב משפחות בתרבויות המאופיינות מערביות, ונבדקו בכלים מחקריים מתאימים. בשנים האחרונות, חלה עלייה בשיעור הגירויים גם בחברות מסורתיות דתיות ובכללן גם בחברה הערבית בישראל.

מידע שנאסף בשיחות אישיות עם נשיא בית-הדין המוסלמי לערעורים, עם מנהלי שירותים חברתיים ועם עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים, מצביע על מגמת עלייה במספר הגירויים במגזר הערבי.

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 1996 תומכים במידע זה. לפי הנתונים שיעור הגירויים במגזר הערבי בשנות השישים עמד על 0.5 ואילו בשנות התשעים הגיע שיעור הגירויים לכדי 0.9.

למרות מגמת העלייה הנצפית, טרם נחקרו תופעת הגירויים, סיבותיה והשלכותיה על חיי בני הזוג וילדיהם.

מרבית המחקרים המדווחים תוכננו בחברה מערבית מודרנית וכלי המחקר הותאמו להם, אבל לא נבדק, האם הולמים כלים אלו נורמות וערכי תרבות אחרים.

בשנים האחרונות גברה המודעות לצורך ברגישות תרבותית לתכנון מחקרים חברתיים (Sasau & Sue, 1993; Savaya & Cohen, 1996; Seidman, 1993).

לאור זאת מציג המאמר ממצאי מחקר גישושי, שנערך בקרב תשע נשים גרושות ערביות, החיות בעיר מעורבת של יהודים וערבים במרכז הארץ ובקרב שישה אנשי מקצוע ערבים, שטיפלו או מטפלים בתופעה ובהשלכותיה. המאמר ביקש להשוות בין נקודת המבט של הנשים ושל אנשי המקצוע בשלושה תחומים: הסיבות המביאות לגירויים, משאבי התמודדות, העומדים לרשות הנשים ואינדיקטורים המאפיינים הסתגלות לאחר הגירויים.

במאמר שלושה חלקים. בראשון יידון הקונטקסט החברתי והחוקי של הגירויים בחברה המוסלמית בישראל. בשני ייסקר הרציונאל לבחירת שיטת המחקר האיכותני

ויובא סיכום הממצאים. יחתום את המאמר דיון משווה בין הממצאים שעלו במחקר מול הנעשה בחברה המערבית, ויצוינו תרומת המחקר, מגבלותיו וכיווני מחקר נוספים.

השינויים בחברה הערבית הישראלית והשלכותיהם על המשפחה

בשלושים השנים האחרונות עוברת החברה הערבית הישראלית שינויים בתחומים משפחתיים, כלכליים, חינוכיים וסוציו-תרבותיים (וייל, 1989; חג' יחיא, 1994; חבש, 1977; רוזנפלד, 1981; 1989; Al-Haj, 1987; Samooha, 1989). מחברה מסורתית סגורה בעלת מבנה פטריאכלי ופטריליניארי, ומקורות קיום כלכליים, המבוססים בעיקר על עיבוד חקלאי, היא הופכת לחברה פתוחה, המאמצת דפוסי חיים מערביים. אופנות החיים המודרניים נקלטו על רקע צמיחתו של דור משכיל, מעבר למקורות קיום המבוססים על הסקטור היהודי, חשיפה לאמצעי התקשורת וחיכוך עם תרבות מערבית פתוחה. המעבר ממסורתיות למודרניות החליש את המבנה המשפחתי-חמולתי, חיוק את המבנה המשפחתי הגרעיני (Al-Haj, 1987; Samooha, 1989), ויש להניח, שהביא בעקבותיו תהליך של אינדיווידואציה. תהליך, שבו יש לפרט מצד אחד אוטונומיה רבה יותר והוא תלוי פחות במסגרות ובדפוסים המסורתיים המקובלים, ומצד שני רובצת עליו גם אחריות רבה יותר, מפני שעליו לדאוג לעצמו ולמשפחתו.

הפחתת התלות בחמולה ובערכים שהיא מייצגת מחד, והעומס הכלכלי מאידך, הגבירו את הצורך בהגדלת מקורות ההכנסה של המשפחה והביאו לכך, שנשים רבות החלו לעבוד מחוץ לבית (Al-Haj, 1987, 1989). למרות הליך זה, שבו האישה מקבלת על עצמה תפקידים נוספים ולמרות המעבר ממסורתיות למודרניות, החברה הערבית בישראל היא עדיין חברה פטריאכלית, הממקמת את האישה נמוך בהירארכיה המשפחתית (אביצור, 1987; חג' יחיא, 1994). השינויים, שחלו במעמדה של האישה הערבית בישראל הם יותר "שינויים כמותיים" שמחרן למסגרת המשפחתית, בעיקר בהשכלה ובתעסוקה, ולא "איכותיים" בסיסיים, המשנים את מעמדה בתוך המשפחה וביחס לבן זוגה" (חג' יחיא, 1994). מצב זה שבו מתרחבים, מצד אחד, תפקידיה של האישה ומצד שני לא חל שינוי במעמדה, יכול להיות מקור למתח ולקונפליקט. במקרים שהאישה משכילה, מושפעת מערכי החברה היהודית-ישראלית והופכת למקור מפרנס עיקרי, הקשיים עלולים אף להתעצם (Savaya, 1997).

השינויים הללו עשויים להאיר חלק מסיבות העלייה בשיעור הגירושם בחברה

הערבית, אך היות והתופעה הולכת ומתרחבת, מן הראוי לתאר את השינוי המתחולל מנקודת מבטו של החוק המוסלמי.

גירושים על-פי החוק המוסלמי

הגירושים כאקט המסיים את קשר הנישואים מותר מכוח הקוראן אף שהוא בלתי רצוי. הדין האישי המוסלמי מכיר בשלוש דרכים מרכזיות לגירושים: האחת – אקט פרטי של הבעל. הבעל, כשהוא כשיר מן הבחינה המשפטית, יכול לגרש את אשתו במפורש או בביטויים המביעים כוונת גירושים. להצהרה זו תוקף משפטי, שאינו זקוק לאישור בית-דין או צד כלשהו. רישום גירושים שנערכו בעל-פה הוא דרישה ראייתית או מנהלית.

דרך שנייה היא "עניינים שאינם טעונים בירור", גירושים בהסכמת שני בני הזוג. האישה נותנת לבעל תמורה בגין הסכמתו לסיום הנישואים. התרת נישואים זו נעשית, אם כן, באמצעות חוזה.

דרך שלישית – "טענות ברור". דרך זו ננקטת, בדרך כלל, בעקבות תביעת האישה, המתלוננת כי הבעל סובל מפגמים, ממחלות ומהעדרויות, המסכות נזק לאישה או גורמות לקשיים בחיי הנישואים. הכרעת הגירושים במקרים אלה נעשית על-ידי הקאדי.

בדת האיסלם יש שלוש רמות של גירושים:

גירושים חוזרים ("רג'עיי") – תקופת המתנה ("עדה") בה ממשיך להתקיים עדיין קשר הנישואים. לבעל הזכות להשיב את האישה אליו באמירה או במעשה, והסכמת האישה אינה נדרשת. בזמן זה הקשר בין הצדדים הוא קשר של בני זוג לכל דבר ועניין. בחלוף תקופת המתנה, נכנסים הגירושים המעשיים לתוקף והאישה הופכת מגורשת. חזרה בתקופת המתנה אפשרית ללא חוזה נישואים חדש. אך בסיומה, חזרה לחיי נישואים כרוכה בחוזה חדש ובמוהר חדש.

גירושים "מוחלטים קטנים" – הגירושים תקפים מיד עם הכרזתם, ואם בני הזוג מחליטים לשוב לחיות כזוג נשוי, עליהם לכרות ביניהם חוזה נישואים ומוהר חדשים. במקרה זה האישה נחשבת צד חופשי לחוזה, אך במשך תקופת המתנה היא אסורה על כל גבר אחר.

גירושים "מוחלטים גדולים" ("בינונא כוברא") – במקרה זה אין אפשרות לנהוג באף אחת משתי האפשרויות המצוינות לעיל. שיבת האישה לבעלה אפשרית רק אם נישאה לגבר אחר, התגרשה ממנו וחלפה תקופת המתנה אחרי גירושיה.

אם האישה מעוניינת לחיות שוב עם בעלה ניתן לעשות זאת רק באמצעות חוזה ומוהר חדשים.

זכות הגירוש שבידי הבעל ניתנת להאצלה לאישה עצמה. במקרה כזה יכולה האישה לגרש את עצמה מכוח ההאצלה. ייתכן מצב, שבו תביא האישה לסיום חוזה הנישואים על-ידי הענקת תמורה לבעל ("תור'לע"), כדי שיסכים לשחררה. סיום נישואים כזה נעשה בחוזה בין בני הזוג והוא נחשב "גירושים מוחלטים קטנים", כדי למנוע מהבעל להחזיר את האישה לאחר שקיבל תמורה עבור הסכמתו לגירושים. הגירושים נכנסים לתוקפם מיד עם התקיים דרישות החוזה ללא התערבות של בית-הדין וללא צורך באישורו.

בעולם המוסלמי אין אחדות בהשקפות באשר לעילות, שבגינן יכול קאדי לגרש אשת איש. על-פי מרבית האסכולות, ניתנת לקאדי סמכות להתיר או לפרק נישואים ללא הסכמת הבעל, בהסתמך על תביעות אישה הטוענת שהמצב בבית או התנהגות הבעל גורמים לה נזק אישי.

כדוגמה: היעדרות הבעל או אי תשלום מזונות (השווה בין עמדת חוק המשפחה העותומני, 1917, הנהוג בישראל, לבין חוקי מדינות אחרות, כמו החוק המצרי מס' 25 משנת 1920), פגם פיזי של הבעל, מחלות מדבקות חשוכות מרפא המסכות נזק לאישה, מאסר הבעל תקופה מסוימת (במצרים, תקופת המאסר הנחשבת עילה לפירוק נישואים חייבת להיות לפחות שלוש שנים ומתוכה ריצה האסיר שנה לפחות. המאסר לא מופיע בחוק המשפחה העותומני, כעילה לפירוק נישואים).

לעתים מתקיימים גירושים אצל זוגות, שחתמו ביניהם חוזה נישואים, אך עדיין לא קיימו ביניהם יחסי ביאה. גם במקרה זה נחשבים הגירושים לגירושים לכל דבר ועניין, והאישה זכאית למחצית המוהר בלבד. אישה כזו לא ניתן להחזיר ללא חוזה נישואים מחדש.

הנישואים על-פי האיסלם מושתתים על ידידות, אהבה וכבוד הדדי. אף שההתייחסות לגירושים היא כאל דבר בלתי רצוי, יש הבנה למקרים שמערכת היחסים בין בני הזוג מחייבת זאת. כללי הדת מאפשרים לכל צד להביא לסיומם או לבקש מהקאדי שיעשה זאת.

הדואליות הזו — המאפשרת מצד אחד לסיים נישואים לא מוצלחים ומצד שני ההתייחסות החברתית המגבילה, המסויגת וחסרת ההבנה כלפי תופעה זו, מעוררת עניין רב ומדגישה את החשיבות שבחקר התופעה הזו.

שיטת המחקר

רציונאל

השאלות שנבדקו במחקר זה, הסיבות, דרכי ההתמודדות וההסתגלות לגירויים, נחקרו רבות באוכלוסיות מערביות, אך בדיקתן בקרב נשים גרושות ערביות סיפקה אתגר משמעותי לחוקרים.

החוקרים נדרשו להתמודד עם השאלה, האם הסיבות לגירויים, ההתמודדות עם תהליך הגירויים וההסתגלות לאחר הגירויים מושפעים מן הקונטקסט החברתי-תרבותי דתי או שמשמעותם אוניברסלית. ההנחה היתה, שהתופעה מתרחשת בקונטקסט תרבותי מסוים ולכן מושפעת ממנו. יישום של כלי מדידה סטנדרטיים, שפותחו בחברה המערבית ותואמים את תרבותה יכולים, על כן, להתעלם מנושאים רלוונטיים ולתת משקל יתר למשתנים בעלי חשיבות שולית. על מנת להתמודד עם קשיים אלה הוחלט לאמץ, במחקר חלוצי-גישושי זה, שיטת מחקר איכותנית, הכוללת ראיונות עומק פרטניים וריאיון קבוצתי עם מספר מצומצם של נשים בקהילה ערבית מוסלמית בעיר מעורבת ישראלית. מטרת הראיונות היתה להכיר את תופעת הגירויים מתוך תפישת המציאות הסובייקטיבית שלהן. מחקר זה מטיל על כן מבט ראשוני בלבד על התופעה ואינו מתיימר לספק תמונה כוללת על תופעת הגירויים בחברה העברית בישראל. הוא עשוי, עם זאת, לשמש בסיס למחקרים נוספים בנושא ובהיקף רחב יותר.

אוכלוסיית המחקר

מטרת המחקר הנחתה את בחירת הנשים שהשתתפו בו. שמות הנשים הוצאו מתוך רשימת הנשים, שהתגרושו בבית-הדין השרעי ביפו במהלך השנים 1993–1994. השמות הוצאו על-ידי עובדת סוציאלית העובדת בבית-הדין, על-פי הקריטריונים הבאים: נכונות הנשים לחשוף את סיפורן האישי, יכולת הבעה טובה, ובעיקר, הערכה שהשתתפותן במחקר לא תפגע בהן בכל דרך שהיא. לאחר שגובשה רשימת השמות, פנתה העובדת הסוציאלית לנשים וביקשה את הסכמתן להשתתף במחקר. תשע נשים הסכימו להשתתף במחקר. חמש בריאיון קבוצתי וארבע בראיונות אישיים. גיל הנשים נע בין 25 ל-45, והן היו נשואות בין 7 ל-22 שנים, וגרושות עד שלוש שנים. מספר הילדים נע בין שניים לשישה בגילים 5 עד 21. כל הנשים סיימו עד שמונה שנות לימוד, מלבד אחת, שהיתה בעלת השכלה תיכונית. מרבית הנשים יצאו לעבודה אחרי הגירויים, ועבדו בעבודות בעלות סטטוס נמוך כמו עבודת ניקיון. ככל הידוע, נשים אלו לא עבדו לפני גירושיהן.

נוסף לנשים רואיינו גם אנשי מקצוע ערבים, המתמחים בטיפול במשפחה הערבית. שישה אנשי מקצוע, שלוש נשים ושלושה גברים, הביעו את נכונותם להשתתף בריאיון קבוצתי. קבוצה זאת כללה מרצה לעבודה סוציאלית, שלושה עובדים סוציאליים בסוכנויות רווחה ביפו ושני יועצים חינוכיים בבית-ספר ביפו. למפגש זה היו שתי מטרות מרכזיות: לקבל מידע גם מאנשי מקצוע על הסוגיות המרכזיות שבמוקד מאמר זה, וללמוד אם יש פער בין המידע המתקבל מן המרואיינות ומאנשי המקצוע, המשמשים במקרה זה כמיידעים (informants).

מהלך איסוף הנתונים וניתוחם

איסוף הנתונים נעשה בשלושה שלבים: בשלב הראשון נערכו ראיונות עומק פרטיים עם ארבע נשים. משך הראיונות, שהתקיימו בבתי הנשים, היה כשעתיים וחצי במוצע. בכל הראיונות השתתפה עובדת מקצועית ערבייה, שלקחה חלק פעיל בריאיון. הנשים, שהתבקשו לספר את סיפור חייהן (O'halon, 1994), נשאלו שלוש שאלות פתוחות: "מה קדם להחלטה שלך ושל בן זוגך להתגרש ומי יזם את הגירושים?", "ספרי לי על הדרך שעשית מרגע שהחלטת להתגרש ועד עתה", "מה זה להסתגל לגירושים ומאין לקחת את הכוחות לטפל במצב?". בעקבות שאלות מרכזיות אלו התפתח דיאלוג, שבמהלכו התקבלה תמונה רחבה על תהליך הגירושים בכללותו. הראיונות הוקלטו ברשמקול, לאחר קבלת רשות מן המרואיינות, ושוכתבו על-ידי עוזרת מחקר. הנושאים שעלו בפגישות אלו שימשו להבניית תדריך חצי-מובנה לשלב השני, שלב הריאיון הקבוצתי.

בשלב השני רואיינו חמש נשים גרושות נוספות. הריאיון הקבוצתי, שארך כשעתיים, התקיים בתחנה לייעוץ זוגי ומשפחתי ביפו והונחה בערבית על-ידי אשת מקצוע ערבייה בעלת הכשרה וניסיון בעבודה עם קבוצות. העובדת נעזרה בתדריך לריאיון, שכלל את הנושאים שהופיעו בראיונות האישיים: הסיבות לגירושים, האופן שבו מתמודדות הנשים עם תהליך הגירושים, כיצד, להערכתן, תופשת החברה את האישה הגרושה ומהם, להערכתן, המשתנים החשובים שמשפיעים על הסתגלותן לשינוי ולהיותן נשים גרושות. השאלות היו פתוחות, הריאיון התנהל כשיחה בין הנוכחים בחדר וסדר הנושאים היה בהתאם להתפתחות הריאיון. גם שיחה זו הוקלטה באמצעות רשמקול ונרשמה על-ידי רשמת בערבית במהלך הפגישה. הפרוטוקול, שתורגם מאוחר יותר לעברית, הועבר לבדיקתה של מנחת הריאיון הקבוצתי שאישרה את דיוקו.

השלב השלישי, כפי שכבר הוזכר, כלל קבוצת מיקוד נוספת של אנשי מקצוע. קבוצה זו הונחתה על-ידי שתי המחברות הראשונות של מאמר זה. ותועדה במצלמת וידאו. פרוטוקול המפגש נרשם במדויק מצפייה בסרט הווידאו.

ניתוח הנתונים כלל שלושה שלבים: 1. סיווג הנתונים על-פי שלוש השאלות המרכזיות שנשאלו במחקר – הסיבות לגירושם, דפוסי ההתמודדות ודפוסי ההסתגלות; 2. זיהוי המושגים והתכנים המרכזיים, שעלו בהקשר לכל אחת מהשאלות; 3. ניתוח השוואתי של המידע שהתקבל מאנשי המקצוע לזה שהתקבל מן הנשים עצמן.

ממצאים

המצאים של כל נושא יוצגו ויודגמו בעזרת ציטוטים מייצגים, שיופיעו בצורתם המקורית, כפי ששוכתבו מתוך הראיונות. תחילה יוצג הנושא מתוך נקודת הראות של הנשים ולאחריו תפישת אנשי המקצוע.

הסיבות לגירושם

א. הסיבות מנקודת מבטן של הנשים

המצאים שעלו מן הראיונות הפרטניים ומן הריאיון הקבוצתי הצביעו על מספר סיבות מרכזיות, שלעיתים קשורות זו בזו:

1. אלימות של בן הזוג

הנשים מחליטות על גירושם לאחר מסכת ארוכה של התעללות פיזית: "בושה להגיד, שבעלי היכה אותי במספרים ועשה לי צלקת בבטן"; "היה מושך לי את השיער, מהתחלת הבית עד הסוף. גורר אותי מהשיער. היה שורף את הבגדים וקורע לי אותם"; "איך היה מרביץ?" חוזרת המרואיינת על שאלת המראיינת, לאחר שציינה שבעלה מכה אותה. "סכינים, סיר, כוסות". אחרת מוסיפה: "בושה להגיד שלא שכבתי עם בעלי עשר שנים"; "אצלי, כל יום היה רוצה לשכב איתי באכזריות, אנשים ידעו, זה בושה".

2. שימוש בסמים ובאלכוהול

אחת הבעיות החברתיות הקשות, שמאפיינת את האוכלוסייה הערבית ביפו, היא שימוש בסמים ובאלכוהול. השלכות התופעה על חיי המשפחה הביאו, על-פי דיווחי הנשים, לפירוק המשפחה: "הילדים ראו את אביהם כל הזמן שותה. הולך ברחוב שיכור. הילדים ברחוב קוראים להם "ילדי השיכור", ולי קראו "אשת השיכור"; "הוא כמו אישה בבית – לא עובד. מזריק, אז אני כל הזמן סובלת".

3. חולי נפשי של בן הזוג

כמחצית הנשים סיפרו, שנישאו לבעליהן מבלי לדעת על החולי הנפשי, מפני שהם ובני משפחותיהם הסתירו את העובדה שהבעלים היו מאושפזים בעבר במסגרות פסיכיאטריות. ההתנהגות הביזארית של הגברים המשיכה לאחר הנישואים. היטיבו לתאר זאת שתיים מן הנשים: "הוא ישן בזבל. הולך ומביא מכל הזבל ברחובות, מביא לבית שלי"; "הולך בבגדים של הבית, חוזר במשהו אחר. נגיד לובש נעל אדומה ופאה פרוקה, לובש פעם שרשרת של כלבים, כמו משוגע".

4. התערבות משפחות המוצא

התערבות משפחות המוצא, משני הצדדים, מאופיינת הן באלימות והן בחודרנות לחיי הזוג: "הפירוד בינינו", מספרת אישה, "היה בגלל מריבה בין המשפחות. אבא שלי ואבא שלו הסתכסכו והחליטו לפרק את החבילה".

התערבות המשפחה המורחבת המגיעה גם עד כדי אלימות, מתרחשת בחיי היומיום: "...באחת בלילה התנפלו עלי בעלי וחמי והרכיזו לי", מתארת אישה אחת לילה ללא שינה; "הוא אמר: 'הורייך אמרו לי, שאני צריך להרכיץ לך'. אמרתי לו, שאני רוצה להתגרש. בא אח שלי, כי בעלי סיפר לו, והרכיץ לי בלילה של החתונה", משחזרת אישה אחרת את החוויה האישית שלה.

מעורבותה של משפחת המוצא מאופיינת, כאמור, בחד משמעיות וללא משא ומתן עם הזוג הצעיר במהלך חייהם המשותפים: "חמי היה אומר לו: תשאר אותה כמו משרתת". אישה אחרת תיארה את ההתערבות באופן כללי: "חמותי מתערבת בחיים הזוגיים שלי".

ההחלטה על הגירושים נתונה בידי משפחת המוצא ואינה ניתנת לדין ולערעור של הנוגעים בדבר: "הוא החליט לגרש אותי לפי החלטת אביו".

בצד ההחלטות הקשות שכופה המשפחה, והאלימות הפיזית כלפי הנשים, קיימת בידיה גם סנקציה לטווח ארוך, במידה שדעתה איננה מתקבלת על-ידי הבעל או האישה. "אביו היה אומר לו, אם לא תגרש אותה, אתה לא בני ואני לא אביך".

ב. סיבות לגירושים מנקודת מבטם של אנשי המקצוע

אנשי המקצוע תמימי דעים עם הנשים, כי הסיבות העיקריות לגירושים הן סטיות חברתיות, מחלות נפש, אלימות קשה והתעללות מינית. במצב, שהבעל מכור לאלכוהול או לסמים והאישה עובדת, היא חושבת, שיש לה עצמאות כלכלית והוא "מביא לה רק צרות". לכן תתחיל האישה לפעול בכיוון פירוד וגירושים.

בנוסף, הם נותנים הסברים סוציולוגיים-חברתיים, הנעוצים בשינויים החלים בחברה הערבית בהשפעת החברה היהודית: "בערים זה שונה, קיבלו אומץ. המשפחה המורחבת מתערעת, והמגע עם החברה היהודית מביא מודלים שונים".

אנשי המקצוע מציינים גם שקיימים כמה מקרים שבהם החברה נותנת לאישה לגיטימציה לגירושים. מקרים אלה כוללים בעיקר מצבים כמו: בעל אסיר או מכור לסמים. במקרים אלו, קל יותר לאישה לבקש גירושים ולקבל את תמיכת החברה. אנשי המקצוע מרחיקים לכת וטוענים, שבמצב זה החברה אפילו תעודד את הנשים להתגרש.

דרכי התמודדות

שאלת ההתמודדות של האישה עם לחץ הגירושים מתייחסת לתהליך כולו, אף-על-פי, שקשה לסמן במדויק, מתי מתחיל ומתי מסתיים התהליך. התהליך יכול להתחיל לפני הפנייה לבית-הדין ולהסתיים אחרי האישור הפורמלי. הגירושים כמצב של לחץ ומשבר נתפסים על-ידי האדם כאיום, כאובדן או כאתגר. התגובה לסיטואציה תהיה בהתאם למשמעות הסובייקטיבית שהעניקו לה וכן בהתאם למגוון היכולות שיש לאדם, המאפשרות לו להתמודד עם המצב המורכב. דרכי ההתמודדות של הנשים יכולות להתחלק בהתאם למודל בקשת העזרה, בתחילה הסתמכות על משאבים פנימיים ולאחר מכן פנייה למערכות תמיכה בלתי פורמליות ופורמליות.

א. דרכי ההתמודדות מנקודת מבטן של הנשים

1. משאבים פנימיים ויכולות אישיות

מרבית המרואיינות תיארו את משאביהן העצמיים כמקור כוח: "אני לא הייתי מדברת לאף אחד, רק לבד"; "הייתי חושבת עם עצמי לבד, היתה הפתעה לכולם כשדיברתי אחר-כך על גירושים".

את רגשות הכעס והתסכול הן הוציאו על עצמן, מבלי ששיתפו איש: "הייתי נותנת מכות לקיר, אבל לא מדברת עם אף אחד".

מחצית הנשים ראו בבירור ביכולתן לפרנס את עצמן מקור לאומץ: "אני פרודוקטיבית יותר ממנו, אני משכילה, מרוויחה יותר ממנו, זה נתן לי אומץ". אישה אחרת תיארה זאת בשפה מדוברת: "השכל שלי עזר לי".

הנשים הציגו את עצמן עם כל מה שהן מייצגות עבור עצמן, כמשאב שאפשר להן להתמודד עם הסיטואציה המורכבת: "בגלל שיש לי אישיות כל-כך חזקה הצלחתי לצאת מהמצב שלי".

מרבית הנשים ראו באמונתן בכוח עליון, באלוהים, מקור מסייע להתמודדות: "ה' יעזור לי"; "אמונה בה' עוזרת".

לשאלתנו, "מאיפה הכוח הפנימי?" הן ענו: "מאלוהים. אני יודעת, לא יכולתי לסבול יותר".

לא נפקד גם מקומה של המיסטיקה: "פתחו לי בקפה ואמרו לי, אל תפחדו עוד חודש תתגרשי, בעתיד יהיה לך יותר טוב".

2. פנייה למקורות עזרה בלתי פורמליים
הנשים ביטאו אכזבה מרה ממשפחת המוצא שלא עזרה להן וציינו שמקור התמיכה המשמעותי ביותר עבורן היו הילדים.

תגובת משפחת המוצא. ההתייחסויות הבסיסיות והדעות של משפחות המוצא היו אחידות ושליליות עם גוונים וצבעים ייחודיים לכל משפחה: "הייתי הולכת למשפחה מאברגוש. הלכתי לדבר עם אחי. הוא גירש אותי מפתח הדלת"; "הייתי מתקשרת להורים שלי, לא עוזרים לי ואני סובלת"; "אמי זרקה אותי לרחוב, היא לא רצתה שאתגרש"; "אמרתי לאחי שאני רוצה להתגרש, הוא אמר לי, אין אצלנו במשפחה נשים שהתגרשו".

במקרה בודד ציינה אחת הנשים שפנתה לחברים: "פניתי לחברה שלי, היא מערבית, היא גם גרושה, היא תמכה בי".

תמיכת ילדים. כאמור, מקור התמיכה בעל המשמעות הרבה ביותר עבור הנשים היו הילדים: "מה שנתן לי כוח, הילדים"; "ציפיתי שהילדים יתמכו בי, כי כשהם יגדלו הם יזכרו כמה סבלתי בגללם, בשבילם".

ייתכן, שילדים צעירים לא הגישו לאמהות תמיכה קונקרטי, אבל עצם הידיעה כי בהווה הילדים זקוקים להן כאמהות, ובעתיד הן יתוגמלו על ידם, עזרה לאמהות ונתנה להן כוח. תפקידם של הילדים היה, לשמש קיר מגן בין האם לבין החברה: "אני הולכת לחתונה רק עם הילדים, לא לבד".

3. פנייה למקורות עזרה פורמליים
הפנייה לשירותים ציבוריים, דתיים או טיפוליים במהלך הגירושים היתה מוגבלת ורק חלק מהנשים ציינו: "מיד אחרי שהתגרשתי פניתי ישר לקאדי שיעזור לי". "אני מטופלת אצל נג'אח" (עו"ס אצל הקאדי); "אני מטופלת אצל פסיכולוגית עכשיו".

ב. דרכי ההתמודדות בראי אנשי המקצוע

1. משאבים פנימיים יכולות אישיות ועוצמת הסבל
אנשי המקצוע ציינו שהנשים גילו נכונות להתמודד עם קשיי הגירושים על כל הכרוך בו בשני מצבים קיצוניים: ראשית, ביטחון עצמי גבוה ואמונה ביכולת להתמודד עם קשיים אלו; שנית, תחושת מצוקה כבדה, שלא ניתן לשאת אותה יותר, והכרה שהתמודדות עם הגירושים תהיה קלה יותר מאשר המשך החיים במסגרת הנישואים.

2. משאבים חיצוניים בלתי פורמליים
אנשי המקצוע העידו, כי בעיצומו של התהליך לא נתנה המשפחה גיבוי לנשים ולהחלטותיהן, אלא נקטה עמדה הפוכה של דחייה ונטישה.

לדבריהם, הנשים המתגרשות הפכו שעיר לעזאזל של המשפחה ושל החמולה כולה. עם זאת, בניגוד לנשים, הצביעו אנשי זומקצוע על מקרים שבהם דווקא יכולתה של האישה לאחר הגירושים, לגלות כוח עמידה ולהתמודד עם מצבה, הגבירו את תמיכת המשפחה בה.

3. משאבים חיצוניים פורמליים
אנשי המקצוע ציינו את הפנייה לשירותי עזרה בקהילה כתופעה לא שכיחה.

ההסתגלות לגירושים

א. ממדי ההסתגלות מנקודת מבטן של הנשים

את קוד ההסתגלות אחרי הגירושים קובעת, לדעת הנשים, החברה התופסת את האישה הגרושה כנחותה, וכחלק מנופץ של שלם. במהלך הראיונות עלתה בצורה בולטת בעיית זהותן של הנשים מכמה היבטים:

1. אישה במבחן

השאלה המעסיקה את החברה היא, האם האישה הפרודה עומדת בסטנדרטים המקובלים ובנורמות החברתיות של החברה הערבית המסורתית. האם היא שומרת על כבודה האישי-נשי: "אנשים כמו זאבים, כל הגברים מתחילים איתי, רוצים לשכב איתי, אפילו דוד שלי שלח גברים שיתחילו איתי כדי לבחון אותי". גם הפעם באים הילדים לעזרת האישה: "אני אף פעם לא הולכת ברחוב לבד, תמיד הבן שלי איתי".

אם האישה עומדת במבחן, שהחברה מעמידה בפניה, ו"עומדת בפיתויים" של גברים זרים, הנשלחים אליה במכוון, זהו סימן ורמז להסתגלותה. מכל מקום, כאישה גרושה היא אינה נחשבת: "אנשים מסתכלים עלי, אישה גרושה כאישה חסרה. אני לא עושה חשבון". תחושתן האישית דומה, והן מכנות את עצמן גם בשפה של חסך: "זכוכית שבורה".

2. הכחדת הדימוי הנשי

תפישת האישה מההיבט התפקודי החסר של זוגיות מנופצת וכמי שעומדת במבחן תמידי, מותירה את זהותה הנשית כבויה: "אני מתלבשת ומתאפרת רק כשהולכת לאירועים משפחתיים, עם הילדים שלי".

באורח החיים השמרני הרגשתה של האישה היא שהיא נאבקת מול החברה כולה. תחושה זו אינה מאפשרת לה להיות נשית, והיא מפתחת תפיסה עצמית הפוכה: "אני גבר. כמו גבר, אני קשוחה".

3. אם ומנהלת משק בית

בתום תהליך הגירושים נותרת האישה עם התפקוד ההורי האמהי. אופן תפקודם של הילדים הוא סימן מרכזי להסתגלותה: "אני מקדישה את החיים לילדים שלי". תפקודי אשה-אם משתלבים זה בזה לאחר הגירושים: "בית נקי וילדים מסודרים".

4. חלומות על גישואים מחדש

אחד הקריטריונים החשובים להסתגלות האישה בחברה המערבית – השאיפה לחלוק את החיים עם בן זוג חדש, הופך בחברה הערבית לסמול ונתפש כמעט כלא ריאלי. עם זאת, ברגעים של אינטימיות בריאיון, הביעו הנשים שאיפה כזו: "אין אישה שלא שואפת לזה, שיהיה לה גבר לצידה ויחלוק אתה באחריות".

ב. הסתגלות בראי אנשי המקצוע

אנשי המקצוע מסכימים עם הנשים הגרושות, כי ההסתגלות נקבעת אך ורק על-ידי החברה ללא התייחסות לתחושותיה של האישה.

הם רואים שני ממדים מרכזיים להסתגלות: ניהול משק הבית, ומידת הסתגלותם של הילדים למבנה המשפחתי החדש. לעתים מופיעים אלמנטים נוספים, כמו: אישה שחוזרת לרת. מפליא, אך בולט בהיעדרו, הוא המימוש העצמי. ממד העצמאות האינדיווידואלית אינו מופיע, ואין התייחסות לזהות הנשים ולצורכיהן האישיים-נשיים.

דיון

ממצאי המחקר מעידים, כי הסיבות המרכזיות לגירושים, לפי עדויות הנשים, הם מצבים קיצוניים של היעדר יכולת לסבול את היחס המשפיל של בן הזוג. אופן התנהגותם של הגברים נובע, בעיקר, מפאתולוגיה אישית ומסטייה מנורמות חברתיות מקובלות, וכן מהתערבות קיצונית של משפחת המוצא, בדרך-כלל של הבעל, הדורשת להפסיק את קשר הנישואים. יש להניח, שקשיים אלו היו קיימים גם בעבר בחברה הערבית, אך בשנים האחרונות הם שימשו עילה להתמודדות פעילה וסיבה מספקת לפירוק התא המשפחתי. השינויים במרקם החברתי ולחצי המודרניזציה תרמו, כנראה, לעלייה בצריכת הסמים והאלכוהול (Healu, 1991; Barnea, Teichman & Rahav, 1990), ולהתגברות האלימות במשפחה הגרעינית.

אנשי המקצוע הסבירו את תופעת הגירושים מההיבט הסוציולוגי התפתחותי,

כתוצאה של שינויים חברתיים בחברה הערבית בעקבות חשיפה למודלים מקובלים של החברה היהודית. הסבר אחר, שהשמיעו אנשי המקצוע, היה היעדר מקומות בילוי לזוגות ולמשפחות הנושאים אופי ייחודי תרבותי. הן הנשים והן אנשי המקצוע ציינו את יכולת ההשתכרות של הנשים ככוח המניע ליזום שינוי ולצאת נגד בן הזוג, נגד המשפחה ונגד הנורמות החברתיות.

מנקודת מבטן של הנשים, ישנה תחושה של מצב קשה מנשוא ושל חוסר יכולת להימלט מהקושי ומהסיוט המתמשך. הסיבות לגירושים, שהציגו הנשים, הן הווייה בסיסית ראשונית, שבה קיימים הרצון לחיות, לשרוד ולשמור על השפיות האישית. במקרים שמשפחת המוצא הכתיבה את הגירושים, נמחק רצונם של בני הזוג לתכנן את חייהם, והועדפו כבוד המשפחה והחמולה על חשבון רגשותיו של היחיד.

בספרות המחקרית המערבית, סיבות הגירושים שצינו נשים היו אחרות והיו קשורות יותר אליהן כאינדיווידואל. הנשים דיברו על הגשמה אישית, על חוסר תקשורת אפקטיבית עם בן הזוג, על קונפליקטים סביב חלוקת תפקידים במשפחה ועל חיי מין לא מספקים. כל אלה מושגים הטומנים בחובם תחושת ערך אישית (Gottman, 1994; Kaffman, Elizur, Shoham & Gilead-Roelof, 1989).

נראה, כי נקודת המוצא דומה, הכרה באישה ובצרכיה והתייחסות אליה כאל אדם. אך התפתחות הנושא ועוצמתו שונה, והמקום שתופסת האישה בחברה המסורתית הערבית שונה מהמקום אליו טיפסה האישה בחברה המערבית.

בין אם נסתכל על הגירושים מבעד משקפיה של חברה מסורתית או מזווית הראייה של החברה המודרנית הגירושים הם, ללא ספק, משבר אוניברסלי שהשלכותיו בעלות עוצמה גבוהה (Kaslow & Schwartz, 1987; Pledge, 1992; Garvin, Kalter & Hansell, 1993). זהו תהליך שמלווים אותו רגשות, כמו: חוסר אונים, כעס, זעם, דיכאון, אשמה, חשדנות וחוסר אינפורמציה, העלולים לשחוק את יכולת ההתמודדות של היחיד ולהשפיע על הסתגלותו בעתיד.

דרכי ההתמודדות

הנשים הגרושות הערביות ציינו את משאביהן האישיים הפנימיים – השכל, והאמונה ביכולתן, כאמצעים שייסיעו להן להתמודד עם מצבן המורכב. מקצתן נשענו על אמונה בכוח עליון, על כוחות מאגיים ועל גורל מוכתב מראש. את סגנון ההתמודדות הזה מגדירים פולקמן ולזרוס (Folkman & Lazarus, 1980) כסגנון התמודדות "ממוקד ברגש". סגנון זה אינו נחשב כתורם להסתגלות, אך הנשים מתארות אותו כמקור של כוח וכמסייע בהסתגלות.

הקושי המרכזי של הנשים בשלבי תהליך הגירושים מקורו בהיעדר תמיכה הן של משפחות המוצא והן של המשפחה המורכבת. הנשיט, למעט אישה אחת שפנתה

לחברה גרושה יהודייה, לא ציינו שזכו לתמיכה מצד שכנים או חברים. דווקא בתקופה שבה חוו תהליך מורכב מבחינה רגשית, משפחתית וכלכלית לא היתה להן הרשאה חברתית לקבלת עזרה.

מערכות התמיכה המשפחתיות קרסו. המשפחה היתה מקור ללחץ פסיכולוגי נוסף, שלווה באלימות פיזית ובדחיייה קשה. ייתכן, כי הנשים הגרושות שרואיינו, צמחו במשפחות בעלות קשיים אישיים ומשפחתיים משלהם ולא היו להן יכולות וכוחות לתמוך באישה במצב המשברי.

לא די שהאישה הגרושה נאלצה להתמודד לבדה עם משימות משבר הגירושים, היה עליה לעמוד גם מול משפחה, בגלל התנגדותה לפירוק מסגרת המשפחה הגרעינית ובגלל הסטיגמה שהטילה החברה על היחיד ועל המשפחה כולה. בני המשפחה חששו, שהסטיגמה והבושה יידבקו גם בהם. במצב כזה, עשוי האדם הגרוש להפוך שעיר לעזאזל של החמולה כולה, מאחר והוא "האשם" בהיווצרות הסטיגמה על בני המשפחה. אנשי המקצוע הדגישו במיוחד את קשיי המשפחה המורחבת לסייע לאדם הגרוש, אך ציינו שני גורמים, שיכולים לסייע לאישה ולגרום לתמיכה: מידת ה"אובייקטיביות" של סיבת הגירושים המוצהרת ודרכי ההתמודדות של האישה.

ככל שסיבת הגירושים "מוצדקת" יותר על-פי ערכי המשפחה או החברה, וככל שסבלה של האישה במהלך הנישואים רב יותר, כך תהיה תמיכת המשפחה רחבה יותר. דוגמה לסיבה מוצדקת לפירוק התא המשפחתי: הבעל מאושפז תקופות ארוכות בבתי-חולים לחולי נפש.

הגורם השני הוא יכולתה ושליטתה האישית של האישה במצב החדש. ככל שהיא נתפסת על-ידי המשפחה כחזקה וכמתמודדת עם קשייה, כן תתוצה המשפחה לסייע לה במטלות הנדרשות ממנה.

בהקשר זה של המשפחה חשוב להתייחס למקומם ולתפקידם של הילדים, בתהליך ההסתגלות של הנשים. לילדים תפקיד חשוב בתהליך הגירושים של הוריהם. הם משמשים מקור מרכזי לתמיכה באם ומדד להסתגלותה. הנשים הצביעו על הילדים כעל משען וסעד עיקרי בתוך הבית, כסימן היכר ייצוגי, כחומת מגן מחוץ לבית, וכהוכחה שאינן מתרועעות עם גברים זרים. ניכר כי הילדים, בעיקר הבנים, ממלאים את החלל התפקידי שנוצר בבית בהיעדרו של גבר. וולרשטיין טוענת, שההורים המתגרשים פונים במצוקתם לילדיהם כאל מקור תמיכה ואהבה, כאילו היו בוגרים (Wallerstein, 1986). ילדים צעירים ומתבגרים נאלצים לסייע במצבים של בדידות ויאוש ולהשתתף בהחלטות בנושאים כלכליים, שאינן מתאימות לגילם.

כלפי חוץ משמשים הילדים "ראש חץ" או "כיסוי אנושי" לאמם. מינוחין (Minuchin, 1984) מכנה יחסים אלו בשם "יחסי ילד-הורי" (Parental-child). במשפחה מערבית, מעלה תמונת מצב כזו שאלות אבחנתיות וטיפוליות כלפי

הסתגלותם של הילדים. באיזו מידה הם עומדים במטלות ההתפתחותיות של גילם או שמה הוטלו עליהם משימות ותפקידים, שאינם תואמים את גילם הכרונולוגי. בחברה הערבית ייתכן, שיחסים מסוג זה הם דרך התמודדות מקובלת של המשפחה בהבניית הירארכיה תפקודית, שהולמת את מעגל החיים המשפחתי החדש ואת ציפיות החברה. אם אלו הן נורמות חברתיות מקובלות, האם אופן תפקודו של הילד יהיה בבחינת מסתגל או בלתי מסתגל למבנה המשפחתי החדש ותואם את משימותיו האישיות?

רמזים קלושים וקולות בודדים, היכולים להתפרש כאיפיונים של מקורות לעזרה עצמית, הם תמיכת אישה גרושה אחת ברעותה, והם נשמעו מפי הנשים בלבד ולא מפי אנשי המקצוע. ממצא זה תואם ממצאים על דפוסי בקשת עזרה של נשים ביפו (Savaya, 1997; Savaya & Malkinson, 1997). בניגוד לשימוש הנפוץ בילדים כברשת תמיכה, הפנייה לעזרה למקורות תמיכה פורמליים – אנשי טיפול, דת או משפט, היא מזערית.

עמדותיה של המשפחה בחברה המערבית שונות. הן העובדות המחקריות והן הניסיון הקליני מוכיחים, כי את התמיכה המאסיבית ביותר מקבל הגרוש ממשפחתו (כהן ולבנברג, 1994; Johnson, 1986; Grestel, 1989). כמקור למשאבים פנימיים, ציינו הנשים המערביות השכלה (Berman, 1985; Rice & Rice, 1986), שביעות רצון מעבודה, איכויות אישיות (Diedrich, 1991), ושלטיטה (Fleishman, 1984) כמשתנים, שסייעו להן בהסתגלות שאחרי הגירוש. נושאים אלו כאמור לא אפיינו את הנשים מהחברה הערבית המוסלמית ביפו שרואיינו במחקר.

הממצאים מלמדים, כי משמעות המונח הסתגלות לובש פנים חדשות בחברה הערבית המוסלמית. לאישה הערבית אין זכות להגדיר לעצמה, האם הסתגלה לגירוש אם לאו. הקריטריונים להסתגלות נתונים בידי החברה אחרי שהעמידה בפני האישה מבחנים ומכשולים רבים בעיקר מבחינת ההגינות הנשית.

הנשים ואנשי המקצוע שותפים לדעה, שאישה גרושה מאבדת את החלק הנשי של זהותה. קיימת דה-לגיטימציה חברתית ואישית לתת מקום פסיכולוגי לזהות הנשית אחרי הגירוש. זוהי הסתגלות נבחנת על-פי קריטריונים חיצוניים – כאשר אנשים מפסיקים לדבר עליה ולבחון אותה. אנשי המקצוע ציינו נקודת מבט חברתית של תפקוד. התפקוד נבדק בשני מישורים: תפקוד פנימי – כיצד מנהלת האישה את משק ביתה וכיצד היא מתפקדת כאם. ותפקוד חיצוני, מהי מידת עצמאותה כ"שר חוץ" של המשפחה לתקשר עם גורמים בקהילה. נראה, כי הנשים המרואיינות נטו להגדיר את זהותן בעיקר בהקשר לתפקידן במעגל החיים המשפחתי (Carter & McGoldrick, 1980).

נישואים מחדש, מאפייני הסתגלות שכיח בחברה המערבית, לא הובע בצורה מניפסטית כממד להסתגלות הן מפי הנשים והן מפי אנשי המקצוע. בשעת גילוי

אינטימי אמרו הנשים, כי אין אישה שאינה שואפת לכך, בצנעה וכפנטזיה בינה לבין עצמה.

הספרות הדנה בהסתגלות אחרי הגירושים בחברה המערבית מדברת במונחים אמציונאליים ו/או תפקודיים. העבודות, שעוסקות בהסתגלות רגשית, מתמקדות בסימפטומים כדפרסיה וחרדה (Garvin, Kalter & Hansell, 1993; Goode, 1956), באמצעות משתנים כלליים כמו שביעות רצון (Pett, 1982) ותחושת רווחה (כהן, 1991).

הספרות העוסקת בהסתגלות פונקציונלית דנה בנושאים, כמו: קשר עם בן זוג חדש (Rank, 1987), קשר עם הורה לא משמורן (כהן, 1991), והסתגלות לשלבים שונים של מעגל חיי משפחה. מערך מחקרים ייחודי רואה את הגירושים כמעבר וכהזדמנות לגדילה, לצמיחה ולהתפתחות אינדיבידואלית (Batiste, 1991) אצל באום, 1995).

ניתן לסכם, כי הנשים הערכיות ואנשי המקצוע הערכים שרטטו תמונה דומה לגבי סיבות הגירושים, ההתמודדות עם הגירושים וההסתגלות, ותיאוריהם שונים באופן עקבי בכל התחומים מהממצאים הידועים בספרות על גירושים בקרב אוכלוסייה מערבית.

תרומות, מגבלות והצעות לכיווני התערבות ולמחקרים נוספים

מאמר זה פותח לראשונה צוהר לסיבות לגירושים, לדרכי ההתמודדות ולהסתגלות לגירושים באחד המגזרים של האוכלוסייה הערבית המוסלמית בישראל. הנושא נבדק בגישה איכותנית מנקודת מבטן של תשע נשים גרושות ושל שישה אנשי מקצוע מתחום החינוך והרווחה בקהילה ערבית מוסלמית אחת.

בעזרת הכלי של סיפורי חיים הן הציגו את חייהן ואת דרך הייסורים של הגירושים וההסתגלות שלאחר מכן כרצופים בקשיים רגשיים עצומים ובתחושות של דחייה, של זלזול ושל נוקשות של המשפחה והחברה.

לצד מחסור אובייקטיבי בתחומי הדיור והכלכלה, שבוטאו בראיונות בצמצום יחסית, בלטה מצוקה רגשית, המוסברת אצל כל אישה כ"נקודת הכאב" (נוביק, 1993), שליוותה את תהליך הגירושים לכל אורכו. ב"נקודות הכאב" מצוי הסבר האירועים מן העבר ואורח החיים האישי של כל אישה ואישה. בסיפור חייהן של הנשים היה מעט מאוד אור, מעט רגשות חיוביים של הקלה, וחיים עם עתיד צר בתפקיד אם אך לא בתפקיד אישה. הנשים רואות בילדיהן חלק מרכזי בחייהן, וחלקן נלחמו לקבל את החזקה עליהם. הרושם שהתקבל הוא, כי הן דואגות לצורכיהם ורואות במילוי צרכים אלו תפקיד מרכזי בחייהן. הנשים חשות, כי עתידן כנשים בחברה נגזר עם ההחלטה להתגרש ועם תום ההליכים המשפטיים.

עם זאת יש לראות את ממצאי המחקר כטנטטיביים בלבד משלוש סיבות עיקריות: א. הממצאים התקבלו מקבוצה קטנה של נשים, המתגוררות בעיר מעורבת של ערבים ויהודים; ב. הנשים נבחרו על-ידי עובדת סוציאלית בבית-הדין השרעי ביפו על-פי מידת הסכמתן להשתתף במחקר; ג. המחקר נערך על-ידי חוקרות ישראליות, הבודקות אוכלוסייה ערבית שהיא קבוצת מיעוט. ייתכן, כי הבדלים בשיוך הלאומי, הדתי ובסטטוס השפיעו על האינפורמציה שמסרו הנשים ואנשי המקצוע.

משום כך יש להתייחס למידע כאל מידע חלקי בלבד, הפורש תמונת מצב חלקית. מומלץ לחקור את הנושא בקרב קבוצות אחרות של האוכלוסייה הערבית בישראל, בכפרים בגליל ובמשולש ובערים ערביות אחרות, כי רק מחקר מקיף יאפשר לקבל תמונה רחבה ואמיתית.

היה שוני בין הנשים לאנשי המקצוע באופן שבו הוצג המידע. הנשים דיברו באותנטיות, בשפה רגשית וסיפרו על חייהן כעל סיפור אישי, ואילו אנשי המקצוע התייחסו לתהליך הגירוש כאל סיפור חברתי. שפתם היתה קוגניטיבית ומוכללת, והם השתמשו במונחים אינטלקטואליים. ייתכן, כי הדבר נבע מרצונם להראות את נושא הגירוש בזווית מיוחדת מול החוקרות הישראליות.

מגבלה נוספת טמונה בעובדה, שבמחקר רואיינו נשים בלבד ללא בעליהן לשעבר. הדבר נעשה מתוך הנחה שנשים תשתפנה פעולה יותר מגברים בכל הקשור לנושא רגיש כלי-כך. ברור, כי כדי לקבל תמונה שלמה יש צורך לשמוע גם את נקודת מבטם של הגברים.

למרות מגבלות אלו, המחקר פותח צוהר למתחולל בנפשן של נשים גרושות ערביות מוסלמיות. ייתכן שאפשר לבדוק נושא זה גם בקרב קבוצות אתניות אחרות, החיות בשלבי המעבר בין מסורתיות למודרניות.

בתחום תכנון דרכי התערבות ופיתוח שירותים נראה, כי יש מקום לסייע לנשים ולהגיש להן את התמיכה החסרה להן בשעת מצוקה ומשבר, אולי באמצעות סיוע להקמת קבוצות לעזרה עצמית.

בהיבט המחקרי, ניתוח הנתונים לקטגוריות המוצגות במאמר בוצע על-ידי החוקרים עצמם, ומומלץ בשלב שני להעביר את ניתוח התוכן לידי שופטים בלתי תלויים, ולבדוק דמיון ושוני במסקנותיהם.

מחקר כמותי בהיקף גדול, יחייב פיתוח כלים מחקרניים בעלי רגישות לקונטקסט חברתי ויצביע עד כמה ניתן להרחיב ולהכליל ממצאים ראשוניים אלו על נשים באזורי מגורים אחרים בארץ.

מקורות

- אביצור, מ. (1987). המשפחה הערבית: מסורת ותמורה. מתוך ת. גרנות (עורך), המשפחה הערבית (עמ' 115-99). ירושלים: מועצת בתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל.
- באום, נ. (1995). הערכת השינוי וההתפתחות בזהות העצמית של נשים גרושות. עבודת מ.א., אוניברסיטת תל-אביב.
- דטנר, נ. (1987). עמדתם של עובדים סוציאליים וסטודנטים לעבודה סוציאלית בישראל כלפי גירושין וכלפי אנשים גרושים. עבודת מ.א., אוניברסיטת בראילן.
- וייל, ח. (1989). משפחה ומשקיי-בית של קשישים ערבים כפריים בישראל. מגמות, ל"ב(3), 318-331.
- חבש, ע. (1977). תהליכי שינוי ומודרניזציה במשפחה הערבית. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המכון לחקר עבודה ורווחה.
- חג' יחיא, מ. (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם לעבודה סוציאלית. חברה ורווחה, 4(3), 264-249.
- כהן, א. ולבנברג, מ. (1994). גירושין בחברה — מי זקוק לעזרה? מערכת התמיכה באב ובאם הגרושים, המגדלים את ילדיהם בעצמם. ביטחון סוציאלי, 41, 72-57.
- כהן, א. (1991). משפחה חד הורית: תפישת תפקיד מין, דרכי התמודדות ותחושה רווחה של אבות ואמהות גרושים המגדלים את ילדיהם. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בראילן.
- לוקסנבורג, א. (1987). אחרי הגירושים: הקשר בין מערכות ורמת הסגלות של אמהות חד הוריות. עבודת מ.א., אוניברסיטת בראילן.
- נוביק, ר. (1993). יחדיו — ממצוקה רבי-דורית להורות מטפחת ועצמאית, דו"ח הערכה. ירושלים: הוצאת בית לכל ילד.
- סמילנסקי, ש. (1990). פסיכולוגיה וחינוך של הורים גרושים. תל-אביב: הוצאת אח.
- פסטרנק, ר. (1989). המשפחה החד-הורית בישראל. תל-אביב: ספריית הפועלים.
- פרס, י. וויינר-פריטש, מ. (1986). הסתגלותם האישית של צאצאי גרושות ואלמנות. ירושלים: מחקר מכון ירושלים לחקר ישראל, 20.
- רוזנפלד, ה. (1981). מחסומים לשינוי וניגודים במשפחה הכפרית. מתוך א. ליש (עורך), הערבים בישראל: רציפות ותמורה (עמ' 76-103). ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- Al-Haj, M. (1987). *Social change and family processes*. Boulder: Westview Press.
- Al-Haj, M. (1989). Social research on family lifestyles among Arabs in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 20(2), 175-195.
- Arditi, J.A. (1992). Factors related to custody visitation and child support for divorced fathers: An exploratory analysis. *Journal of Divorce and Remarriage*, 17, 23-42.
- Arendell, T.J. (1987). Women and the economics of divorce in the contemporary United States. *Signs*, 13, 35-121.
- Barnea, Z., Teichman, M. & Rahav, G. (1990). *The use of drugs and alcohol among Israeli citizens*. Unpublished research report.
- Berman, W.H. (1985). Continued attachment after legal divorce. *Journal of Family Issues*, 6, 375-392.
- Burns, A. (1992). Mother-headed families: An international perspective case of Australia. *Social Policy: Society for Research in Child Development*, VI, 1-22.
- Carter, A.E. & McGoldrick, M. (1980). *The family life cycle: A framework of family therapy*. New York: Gardner Press.

- Diedrick, P. (1991). Gender differences in divorce adjustment. *Journal of Divorce*, 14, 33–45.
- Fleishman, J.A. (1984). Personality characteristics and coping patterns. *Journal of Health and Social Behavior*, 235, 229–244.
- Folkman, S. & Lazarus, R.S. (1980). An analysis of coping in middle-aged community samples. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219–239.
- Garvin, V., Kalter, N. & Hansell, J. (1993a). Individual differences in stressors, mediating factors, and adjustment outcome. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63(2), 232–240.
- Garvin, V., Kalter, N. & Hansell, J. (1993b). Divorced women: Factors contributing to resiliency and vulnerability. *Journal of Divorce and Remarriage*, 21(1-2), 21–39.
- Gerstel, N. (1989). Divorce and kin ties: The importance of gender. *Journal of Marriage and the Family*, 50, 209–219.
- Goode, W. (1956). *After divorce*, New York: Free Press.
- Gottman, J.M. (1994). *What predicts divorce? The relationship between marital processes and marital outcomes*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associated, Inc. Publishers.
- Healu, N. (1991). *Community, family and friends on juvenile delinquency in Jaffa*. Unpublished M.A. thesis, Tel Aviv University.
- Holden, K.C. & Smock, P.J. (1991). The economic costs of marital dissolution: Why do women bear a disproportional costs. *Annual Review Sociology*, 17, 51–78.
- Johnson, E.J. (1986). Divorce mothers: Source of support for conflicts in responsibilities. *Journal of Divorce*, 9, 89–105.
- Kauffman, M., Elizur, E., Shoham, S. & Gilead-Roelof, N. (1989). Divorce in the kibbutz: Determinants of breakup. *Journal of Divorce*, 13, 159–184.
- Kaslow, M. & Schwartz, L. (1987). *The dynamics of divorce: A life cycle perspective*. New York: Brunner/Mazel.
- Minuchin, S. (1981). *Family therapy techniques*. Cambridge Massachusettes: Harvard University Press.
- O'Halon, R. (1994). The third wave. *The Family Therapy Networker*, 18, 19–29.
- Pett, M.G. (1982). Predictors for satisfactory social adjustment of divorced single parents. *Journal of Divorce*, 5, 1–17.
- Pledge, D. (1992). Marital separation/divorce: A review of individual response to major life stressor. *Journal of Divorce*, 17, 151–181.
- Rank, M.R. (1987). The formation and dissolution of marriages in welfare population. *Journal of Marriage and the Family*, 49, 15–20.
- Rice, J.K. & Rice, D.G. (1986). *Living through divorce*. New York: The Guilford Press.
- Sammoha, S. (1989). *Arabs and Jews in Israel, conflict and shared attitudes in a divided society*. San Francisco: Westview Press.
- Sasao, T. & Sue, S. (1993). Toward a culturally-anchored ecological framework of research in ethnic-cultural communities. *American Journal of Community Psychology*, 21, 705–727.
- Savaya, R. (1997). The underuse of psychological services by Israeli Arab. An examination of the roles of negative attitudes and the use of alternative source of help. *International Social Work* (in press).
- Savaya, R. & Cohen, O. (1996). A qualitative *cum* quantitative approach to construct

- definition in a minority population: Reasons for divorce among Israeli Arab women. Unpublished Manuscript. Bob Shappel, School of Social Work, Tel Aviv, University.
- Savaya, R. & Malkinson, R. (1997). When clients stay away. *Social Service Review*, 71, 214–229.
- Seidman, E. (1993). Culturally anchored methodology. An introduction to the special issue. *American Journal of Community Psychology*, 21, 683–685.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basic of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. New York: Sage Publications.
- Wallerstein, J.S. (1991). The long-term effects of divorce on children: A review. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30, 349–360.
- Wallerstein, J.S. (1986). Woman after divorce: Preliminary report from a ten-year follow-up. *American Journal of Orthopsychiatry*, 56, 65–77.
- Wallerstein, J.S. & Blakerlee, S. (1989). *Second chance: Men, women and children a decade after divorce*. New York: Ticknor & Fields.